

Марина РУСЯЄВА

ІКОНОГРАФІЯ ОБРАЗУ ГЕРАКЛА ЗА ПАМ'ЯТКАМИ ТОРЕВТИКИ ЗІ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ IV ст. до н. е

Для розвитку культури кочових скіфів надзвичайно важливе значення мали взаємини з еллінами античних держав Північного Причорномор'я. Завдяки цим інтенсивним контактам у скіфських курганах IV ст. до н. е. знайдено велику кількість високохудожніх пам'яток торевтики, виготовлених у грецьких ювелірних майстернях Боспору й Аттики. Особливо привертають увагу прикраси кінської вузди й золоті аплікаційні пластини з різноманітними зображеннями Геракла — еллінського героя з винятково багатою іконографічною традицією в античному мистецтві, яку можна прослідкувати на пам'ятках елліно-скіфського та еллінського ювелірного мистецтва.

У дослідженнях, що стосувалися цього міфологічного персонажу, увага вчених була прикута, насамперед, до етногонічного скіфського епосу, що його передав Геродот у трьох переказах [Herod. IV, 5–11], і культу Геракла у Північному Причорномор'ї. Саме з точки зору походження скіфів найчастіше розглядали й окремі пам'ятки торевтики [1]. В археологічній літературі предметом детального узагальненого вивчення стали комплекси скіфських курганів вищої знаті кінця V–IV ст. до н. е.: їх розглядали як археологічні пам'ятки, важливі для визначення античного імпорту, хронології та семантики зображених на них образів і сюжетів [2]. Срібні речі з кургану Бабина Могила, на яких, з поміж інших міфологічних персонажів, присутнє зображення Геракла, ретельно проаналізував М. Ю. Трейстер, передусім щодо техніки й центрів їх виготовлення [3]. Натомість спеціально зображення Геракла не вивчали — здебільшого публікували у каталогах виставок [4]. Стислу характеристику художнього образу Геракла в ювелірному мистецтві було запропоновано й автором цієї статті [5]. Зважаючи на це, метою нижчеподаного тексту є аналіз іконографії образу Геракла за пам'ятками торевтики зі скіфських курганів IV ст. до н. е.

Голова бородатого Геракла у вигляді маски відома тільки на прикрасах кінської вузди. Так, із Чмиревої Могили походять рельєфні бронзові пластини

1

3

2

4

Зображення голови Геракла: 1. Бронзовий позолочений, плакований золотом фалар з кургану Огуз; 2. Бронзовий позолочений, плакований золотом фалар з кургану Товста Могила; 3, 4. Золоті прикраси кінської вузди з кургану Чмирева Могила

із золотим плакуванням, на яких збереглися два варіанти зображення [6]. Перший — круглі фалари, у поле яких вписана голова героя анфас із ретельно проробленою зачіскою і пишною бородою. Ідеально величний тип обличчя, симетрично укладене волосся разом із шоломом, що увінчує голову, у вигляді розкритої пащі лева, дають підстави ідентифікувати його з Гераклом.

Другий варіант зображення, здавалося б, відрізняється від першого тільки овальною формою пластини, обрізаної за контуром голови героя. Проте особливості передачі обличчя з широкими вилицями і мигдалеподібними очима, форма і характер завитків волосся, шолом із завершенням у вигляді кошлатої гриви, — свідчать про два дуже близьких, хоча і різних за дрібними деталями

Бюст Геракла на срібній пластині від повіддя з кургану Бабина Могила

вироби, найвірогідніше виконаних одним майстром.

На круглих бронзових фаларах із плакуванням сріблом і золотою фольгою з курганів Товста Могила [7] і Огуз [8] представлений ще один варіант зображення голови бородатого Геракла в левиному шоломі анфас. На тлі пластини, окантованої подвійним валиком, виділяється округла голова героя з густими, кучерявими завитками волосся, що, м'яко окреслюючи невисоке чоло, плавно переходять у довгу бороду. Невеличкі вуса закривають верхню губу. Торевт звернув особливу увагу на дрібні деталі великих, широко розкритих очей під нависаючими бровами, прямої форми ніс і шолом із круглими вушками і кудлатою гривною. Всі ці особливості надають зображенню вигляду застиглої

маски з трохи утрирваними рисами обличчя, що за якостями художнього виконання значно поступаються описаним вище образам із Чмиревої Могили. Це дає можливість, незважаючи на їх нібито стилістичну й іконографічну близькість [9], розділити проаналізовані прикраси кінської вузди за стилістикою і манерою виконання на три самостійні групи, що належать до *першого іконографічного типу* — зображенню голови Геракла у вигляді маски.

Зовсім інакше потрактовано образ Геракла на срібних прямокутних пластинках від повіддя з кургану Бабина Могила, які репрезентують *другий іконографічний тип* [10]. Перед нами погрудне зображення молодого безбородого героя в накинутому на голову шоломі і затнутому на шиї плащі зі шкіри лева, лапи якого утворюють орнаментальний вузол. Овальне обличчя з високим чолом, виразними очима, прямим носом і трохи припухлими вустами, обрамлене вишукано завитими локонами, — свідчать про талант еллінського торева, який уміло передав у барельєфі одухотворений образ героя. За стилем виконання ці срібні пластини подібні, проте не ідентичні, образу Геракла на шарнірних фібулах фракійського типу, відомих у Македонії в останній третині IV ст. до н. е. [11].

З цього ж поховання походять круглі срібні позолочені фалари із зображеннями голови бородатого чоловіка з пишною зачіскою [12]. Однак симе-

тричні вигнуті різки з насічками, ідентичні зображеним на парних фаларах з головою безбородого Сатира [13], свідчать про те, що це, найімовірніше, бородатий Сатир або Пан, а не Геракл, як вважали раніше [14].

Слід зазначити, що голова Геракла у вигляді маски на прикрасах кінської вузди супроводжується аналогічними масками Діоніса (Товста Могила, Огуз) чи Сатира (Чмирева Могила, Бабина Могила), чії образи були досить популярними в елліно-скіфський торевтиці IV ст. до н. е. [15]. Зображення Геракла і Діоніса, ймовірно, пов'язані з елевсинськими таїнствами [16] або іншими спільними культурами цих божеств, поширеними як у середовищі еллінів, так і скіфських номадів.

До набору кінської вузди з кургану Бабина Могила належить й унікальний срібний з позолотою налобник із зображенням постаті відпочиваючого Геракла, який можна віднести до *третього типу* [17]. Цей налобник — рідкісний тип прометопідій мигдалеподібної форми з рельєфними зображеннями. В античній торевтиці відомі лише чотири подібних прикраси кінської вузди, три з яких були знайдені у Північному Причорномор'ї [18]. Всі вони відлиті

за восковою моделлю. Фігура Геракла на налобнику з Бабиної Могили виконана у горельєфі. Дрібні деталі додатково опрацьовані різцем і позолочені.

Оголений герой стоїть на невисокому узвишші, яке, можливо, імітує постамент. Лець нахилена голова у лев'ячому шоломі з високим позолоченим гребенем повернена до лівого плеча. Пишне хвилясте волосся закриває вуха і спускається на шию. Округлої форми борода і довгі вуса єдиною, майже не-

Фігура старого Геракла на срібному позолоченому кінському налобнику з Бабиної Могили

розчленованою масою покривають нижню частину обличчя. Високе, добре промодельоване чоло переходить у потрактовані гранями надбрівні дуги, що плавно нависають над великими, широко відкритими очима з рельєфними віками і слізником. Прямий ніс із широкими ніздрями й масивні кубічні скули обличчя передають риси вольового, сповненого мужності образу героя.

Вага тіла перенесена на праву ногу і палицю зі згорнутою шкірою лева, на яку спирається лівою рукою Геракл. Ліва нога ледве висунута вперед. Цей прийом постановки фігури додає тілу легкий вигин, зсув лінії стегон. Права рука зігнута в лікті й спирається стиснутим кулаком у бік, ліва з палицею опущена додолу. В композиції ясно відчутна хіастична побудова — напружена права нога і ліва рука і, відповідно, ослаблена ліва нога і права рука. Мотив зігнутої в лікті

Золота аплікаційна пластина з зображенням бюста Геракла в вінку з білої тополі. Курган Велика Близниця

правої руки порушує фронтальність фігури, створюючи деяку просторовість і динамічність. М'язи тіла сильно розвинуті і підкреслюють невловимий рух. Чітко змодельовані мускули грудної клітки, талії й живота, що виступають складкою над стегнами. Пропорції фігури стрункі, але трохи приземкуваті.

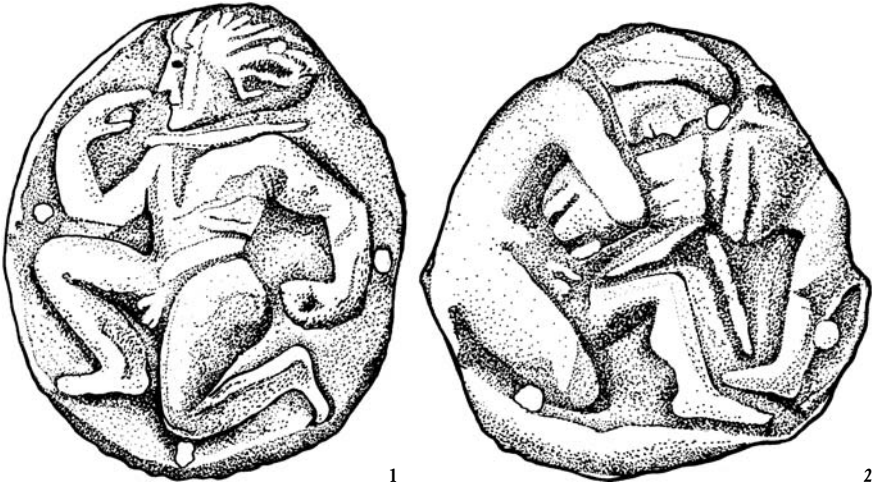
Образ старого відпочиваючого Геракла був популярним у класичному мистецтві Еллади. Зокрема, у Павсанія збереглися описи мармурової статуї Геракла, поставленої Скопасом у гімнасії Сікіона [Paus. II. 9, 8; 10, 1.7]. Її відтворення збереглися як у мармурі, так і в бронзі, а також на бронзових монетах сікіонського карбування [19]. Але статуя Скопаса

зображувала молодого безбородого Геракла, увінчаного вінком з гілок білої тополі. Саме цей факт дозволив ученим виділити групу пам'яток з умовною назвою «тип Дженцано» на честь герми Геракла з Британського музею [20].

Цікаво, що в Північному Причорномор'ї в похованні жриці Деметри (курган Велика Близниця) знайдено квадратні золоті аплікаційні пластини з подібним іконографічним трактуванням образу безбородого Геракла, що не зустрічається в жодному зі скіфських поховань [21]. У даному випадку перед нами погрудне зображення в легкому тричвертному повороті ліворуч, обрамлене широкою смужкою іонійського кіматію. Квадратове поле пластини

заповнює голова Геракла у вінку з листя білої тополі, яка разом з осикою була священним деревом героя і вказувала на його зв'язок із хтонічним культом [22]. Високе чоло прорізають дві широкі горизонтальні зморшки, під виступаючими надбрівними дугами — великі мигдалеподібні очі з тонко проробленими зіницями. Широкий прямий ніс і трохи припухлі уста підкреслені рельєфними носо-губними складками і опуклими щоками з високими вилицями. На праве плече покладена палиця. Ці золоті пластини належать до *четвертого іконографічного типу* зображення Геракла.

За міфами, Геракла перед здійсненням останнього подвигу було посвячено в елевсинські містерії [Diod. IV, 14]. Тому його образ на золотих аплікаційних пластинках, знайдених разом із аналогічними виробами, прикрашеними

1. Геракл, несе яблука Гесперид. Золота аплікаційна пластинка з кургану Архангельська Слобода;
2. Двобій Геракла з немейським левом. Золота аплікаційна пластинка з кургану Жовтокам'янка.

погрудними зображеннями Деметри і Персефони, а також теракотові статуетки героя з Великої Близиці свідчать про його безпосередній зв'язок із загробним культом. Майже ідентичне зображення Геракла можна побачити на так званій статуй Лансдаун, римській копії з грецького оригіналу 340-х рр. до н. е. (колекція музею Поля Гетті в Малібу, США), яке, на думку дослідників, належить до кола пам'яток Скопаса, близьких до голови Геракла з західного фронту храму Афіни Алеї в Тегеї [23].

М. Трейстер вважає, що налобник із Бабиної Могили можна віднести до «так званого копенгагенсько-дрезденського Геракла, бронзовий прототип

якого був створений послідовником Поліклета близько 360 р. до н. е.» [24]. До того ж, образ старого Геракла вкрай рідкісний для Північного Причорномор'я і відомий тільки на території Прикубання [25].

Крім описаних вище предметів, у кургані Бабина Могила знайдені срібні прикраси кінської вузди з зображеннями першого й останнього (дванадцятого) подвигів Геракла. За стилістикою і декором вони значною мірою відрізняються від попередніх фаларів і налобника.

Обидві композиції закомпоновані в коло, декороване плетінкою і перлинником. Сцена двоюбою Геракла з немейським левом збереглася фрагментарно, попри те, можна скласти уявлення про її побудову і манеру виконання [26], а також віднести її до п'ятого *іконографічного типу*.

*Двобій Геракла з Цербером.
Срібний фалаф з Бабиної Могили*

Геракл, спираючись коліном лівої і витягнутою вперед ступнею правої ноги на кам'янистий ґрунт, зімкнув руки на шиї розлюченого лева. Торевт ретельно проробив мускулатуру напружених тіл, моделювавши їх з найдрібнішими деталями.

Численні мініатюрні золоті аплікаційні пластини дзеркально повторюють цю іконографічну схему, але у спрощеній манері. Постаць героя ліворуч ідеально вписана у кругле поле, обрізане по краю композиції. Пластини з різних поховань (Чортгомлик, Чмирева Могила, Верхній Рогачик, Шулґівка, Куль-Оба, Жовтокам'янка) [27] за манерою виконання і стилістикою

можна розділити на дві групи, що, очевидно, зумовлено тривалим використанням штампа і його багаторазовим відновленням. На думку М. І. Ростовцева, підтриману згодом різними дослідниками, прототипом зображення були монети Кізіка та Сіракуз кінця V ст. до н. е. з точним відтворенням розгляданого сюжету [28]. Цікаво, що подібні за композицією зображення (інколи в дзеркальному відображенні), але виконані в інших стилістичних манерах, також зустрічаються на срібних (Панагюріште і Долна Козніца, Фракія) [29] та золотих фаларах (Вані, Колхіда) [30] другої половини IV ст. до н. е.

Шостий іконографічний тип — постаць оголеного юного бігуна з плодами в руках виконана на овальних золотих аплікаційних пластинках, знайдених у різних скіфських курганах [31]. Виконаний у техніці штампа рельєф дає

чітке уявлення про анатомію і мускулатуру тіла. Незважаючи на трохи недбалу роботу, пропорції фігури не порушені, а волосся, що розметалося від швидкого бігу, передане за допомогою косих рівнобіжних ліній та гострих завитків (іл. 5, 1).

Прототип цього зображення не визначено, і загально визнаною є версія запозичення його з якогось архаїчного різбленого каменю чи монети [32]. Щодо іконографії сюжету маємо припущення, що це перероблений монетний тип Геракла, котрий душить змія [33], але беручи до уваги предмети у руках юнака, радше йдеться про зображення героя з яблуками Гесперид [34].

Останній тип — двобій Геракла зі стражем царства Аїда Цербером, викарбуваний на срібному фаларі з Бабиної Могили [35]. Профільне зображення оголеного юного героя у тричвертному розвороті передано в момент найвищого драматичного піднесення двобою: Геракл накинув мотузку на шию розлюченому триголовому чудовиську і намагається повалити його на землю. За спиною героя зображені кинуті на камені шкіра лева та палиця (іл. 6). Цей сюжет, досить поширений у грецькій монументальній скульптурі і вазопису, представлений лише одним витвором торевтики з Північного Причорномор'я. М. Трейстер, спираючись на дослідження образу Геракла в античному мистецтві, зазначає: «іконографічно фалар із Бабиної Могили є рідкісним типом, що являє собою результат розвитку «поза основною лінією іконографії подвигу на малоформатних або провінційних роботах, які не асоціюються з іншими подвигами, саме в них присутній певний інтерес до лютого протистояння Церберу» [36].

Таким чином, на підставі проведеного вище аналізу можемо виділити *сім основних іконографічних типів зображень Геракла* на пам'ятках торевтики, що походять з Північного Причорномор'я (переважно з поховань скіфських кочівників):

- бородата голова у вигляді маски в левиному шоломі;
- погруддя безбородого героя в левиному шоломі і затнутому на шиї плащі зі шкіри лева;
- фігура відпочиваючого оголеного бородатого Геракла в шоломі;
- погруддя безбородого героя з вінком із білої тополі;
- перший подвиг (двобій з немейським левом);
- одинадцятий подвиг (Геракл з яблуками Гесперид);
- дванадцятий подвиг (двобій із Цербером).

Назване свідчить не тільки про чудове знання мотивів класичного еллінського мистецтва, але й про синкретичність образу героя-бога, його зв'язок зі хтонічними культами. Можна припустити, що широка популярність Геракла у середовищі номадів пояснюється відомою легендою про їхнє походження, викладеною Геродотом [Herod. IV, 8–10].

Давні народи певною мірою ідентифікували Геракла із левом, плащ зі шкури якого він носив [37], окрім того риси героя на розглядуваних виробах виразно уподіблені леву, як втіленню чоловічого типу в його найдовершенішій формі: «Його уста пропорційні, обличчя радше кубічне і не занадто худе... очі виблискують і глибоко сидять..., досить товстий ніс, густі брови і руда грива волосся... Це його тілесні характеристики; за характером він великодушний і щедрий, і хоча воліє бути переможцем, він лагідний і чутливий щодо друзів» [Физиогномика V, 809 b 14–26].

Можливо тому, що Геракла в античній міфологічній традиції часто називали «володарем коней», його зображення як своєрідний апотропей найчастіше служить прикрасою кінської вузди.

1. *Граков Б. Н.* Скифский Геракл // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1950. — Вып. XXXIV. — С. 7–18; *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов. — К., 1983. — С. 44–45; *Аграфонов П. Г.* Мифология античного мира. Культ Геракла в Северном Причерноморье. — Ярославль, 1998.

2. *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н. э. // Свод археологических источников. — М., 1970. — Вып. Д1–27. — С. 33, 47, 105; *Алексеев А. Ю.* Нашивные бляшки из Чертомлыкского кургана // Античная торевтика. — Л., 1986. — № 32; *Копейкина Л. В.* Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика. — Л., 1986. — № 23, 25; *Boltrik J. V., Fialko E. E.* Der Oguz-Kurgan. Die Grabanlage eines Skythen nigs der Zeit nach Ateas // Hamburger Reitr ge zur Archeologie. — Mainz, 1996. — 18. — S. 122, 128. — Taf. 8.

3. *Трейстер М. Ю.* Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила // Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могила). — К., 2005. — С. 502–512.

4. *Scythian Gold. Treasures from Ancient Ukraine* / Ed. E. D. Reeder. — New York, 1999. — №№ 112; 113; 137; 138; 141; 142; 145.

5. *Русяєва М. В.* Образ Геракла на пам'ятках ювелірного мистецтва IV ст. до н. е. з Північного Причорномор'я // Музейні читання. Матеріали наук. конф. — К., 2001. — С. 53–62; *Русяєва М. В.* Образ Геракла на произведениях торевтики IV в. до н. э. из Северного Причерноморья // Античный мир и археология. Межвузовский сборник научных трудов. — Саратов, 2002. — Вып. 11. — С. 178–182.

6. *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье... — С. 33. — № 428 г-д.

7. *Мозолевський Б. М.* Товста Могила. — К., 1979. — С. 37, 38. — Рис. 22, 3.

8. *Boltrik J. V., Fialko E. E.* Der Oguz-Kurgan... — S. 122, 128. — Taf. 8.

9. Див.: *Мозолевський Б. М.* Товста Могила... — С. 185.

10. *Мозолевський Б. Н., Полин С. В.* Скифский курган Бабина Могила // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тезисы докл. всесоюзн. конф. — М.,

1987. — С. 8–9; *Dal Mille al Mille Tesori e Popoli dal Mar Nero*. Sala dell Arengo e Palazzo del Podesta. — Milan, 1995. — P.75. — Cat. 42b; *Scythian gold...* — Cat. 151; *Трейстєр М. Ю.* Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила... — С. 508–509. — Табл. 11.

11. *Treister M. Yu.* Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics (Colloquia Pontica, VIII). — Leiden, 2001. — P. 150, 189. — Fig. 54, 1; *Трейстєр М. Ю.* Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила... — С. 509.

12. *Золото стєну.* Археологія України. Науковий каталог виставки. — Шлезвіг, 1991. — Кат.139; *Scythian gold...* — P. 283, 284. — Cat. 137, 138; *Трейстєр М. Ю.* Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила... — С. 502–503. — № 1.1.

13. *Золото стєну...* — Кат.139; *Scythian gold...* — P. 284, 285. — Cat. 139, 140; *Трейстєр М. Ю.* Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила... — С. 503. — № 1.2.

14. *Scythian gold...* — . 283–285. — Cat. 137, 138.

15. *Русяєва М. В.* Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скифських курганів// Археологія. — 1995. — № 1. — С. 23–25.

16. *Азрафонов П. Г.* Мифология античного мира... — С. 34–35; *Керєньи К.* Элевсин. Архетипический образ матери и дочери. — М., 2000. — С. 71–79.

17. *Scythian gold...* — P. 290, 291. — Cat. 145; *Русяєва М. В.* Образ Геракла на пам'ятках... — С. 55–56. — Табл. II; *Трейстєр М. Ю.* Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила... — С. 506. — 2.1.

18. *Трейстєр М. Ю.* Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила... — С. 506. — 2.1 (з літературою).

19. *Давыдова А. И.* Статуя Геракла IV в. до н. э. из собрания Эрмитажа. Иконография и атрибуция // Труды Государственного Эрмитажа. — 1997. — XXVIII. I. — С. 54–60. — Рис. 1–2.

20. *Lattimore S.* Two Statues of Herakles // The J. Paul Getty Museum Journal. — 1975. — Vol. 11. — P. 17–26; *Давыдова А. И.* Статуя Геракла IV в... — С. 55–57. — Рис. 3–5.

21. *Уильямс Д., Огден Дж.* Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V–IV в. до н. э. — СПб., 1995. — С. 195. — № 129.

22. *Азрафонов П. Г.* Мифология античного мира... — С. 41.

23. *Lattimore S.* Two Statues of Herakles... — P.25, 26; *Stewart A.* Skopas in Malibu. — Malibu, 1982.

24. *Трейстєр М. Ю.* Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила... — С. 506.

25. *Анфимов Н. В.* Древнее золото Кубани. — Краснодар, 1987. — 169.

26. *Scythian gold...* — P. P. 286, 287. — Cat. 142; *Трейстєр М. Ю.* Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила... — С. 504–505. — 1.4.

27. *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор. I. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. — Пг., 1925. — С. 447; *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье... — С. 105; *Мозолєвський Б. Н.* Скифський «царський» кур-

ган Желтокаменка // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 211; Алексеев А. Ю. Нашивные бляшки... — № 32; Конейкина Л. В. Золотые бляшки... — С. 55. — № 25.

28. Конейкина Л. В. Золотые бляшки... — С. 55; Treister M. Early Classical Motifs in the 4th Century BC Toreutics from the North Pontic Area (The Ways of Style Transfer in the Toreutics) // Civilisation grecque et cultures antiques peripheriques. Hommage a Petre Alexandrescu a son 70e anniversaire / Edite par A. Avram et M. Babes. — Bucarest, 2000. — P. 99–100. — Pl. IV, 1–2; Трейстер М. Ю. Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила... — С. 504.

29. Traci. Arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda romanita. — Milan, 1989. — № 117/6; Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria / Ed. I. Marazov. — New York, 1998. — №. 20, 103.

30. Чкония А. Золотые украшения из древнего города Вани // Вани–Тбилиси, 1981. — Т. VI. — 147, 82–83, 153. — Табл. 57, № 181.

31. Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье... — С. 47. — Табл. XLI, 499-а; Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974. — С. 56, 72; Конейкина Л. В. Золотые бляшки... — С. 52, 53. — № 23; Scythian gold... — P. 239. — Cat. 112.

32. Kraay C. M. Greek Coins. — New York, 1966. — P. S. 366. — № 704, 706; Boardman J. Greek Gems and Finger Rings. — New York, 1972. — P. 181.

33. Rostowzew M. Skythien und der Bosporus. — Berlin, 1931. — S. 397.

34. Русяева М. В. Образ Геракла на пам'ятках... — С. 58–60. — Табл. III, 1.

35. Scythian gold... — P. 286, 287. — Cat. 141; Русяева М. В. Образ Геракла на пам'ятках... — С. 58; Трейстер М. Ю. Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила... — С. 503–504. — 1.3.

36. Трейстер М. Ю. Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила... — С. 503.

37. Аграфонов П. Г. Мифология античного мира... — С. 8.